

МССЦ

БЕОГРАД

13-16. IX 2006.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**ГРАМАТИКА И ЛЕКСИКА –
ДЕСКРИПТИВНИ И НОРМАТИВНИ
ПРИСТУП**

36/1

БЕОГРАД, 2007.

Стана Ристић
Београд

НЕКИ АСПЕКТИ ГРАМАТИЧКОГ И СЕМАНТИЧКОГ СТАТУСА ЗАМЕНИЧКИХ РЕЧИ

(на примеру заменице *сам*, *-а*, *-о* и неутрумских облика
показних заменица: *што*, *ово*, *оно*)

На основу ојшћих семантичких и морфолошких карактеристика заменичких речи, специфичних прамањикализованих функција и значења придевских заменица сам, -а, -о, као и неутрумских облика показних заменица што, ово, оно показано је да се широки дијапазон значења и функција заменица испољава на синтаксичком/дискурсном а не на морфолошком плану. На основу тога је закључено да заменице, као најфреквентније језичке/комуникативне јединице, у прамањикама и научним елаборацијама треба представљати и на синтаксичком, а не само на морфолошком плану.

1.0. У вези са темом рада од досадашњих дефиниција заменица прихватамо дефиницију Н. Шведове, по којој заменице означавају неки смисао (исп. и Клајн 1985: 36),¹ и по томе се разликују од речи које именују (именица, глагола, придева, прилога, предикатива и др.), које повезују (предлога и везника) и које квалификују (партикула, модалних речи, узвика). Означавајући смислове глобалних појмова материјалног и духовног света, оне их продубљују, диференцирају, сучељавају и рашчлањују. Управо преко заменица ови глобални појмови добијају основну класификацију: особину, припадност, време, место, количину и сл. За разумевање статуса и карактеристика разматраних заменица из дефиниције бисмо истакли и то да се смисаоно пространство које обухватају заменице осмишљава сегментима одређености, неодређености и одричности, а у сваком од њих реализује се супротстављеност по критеријумима усредсређености – неусредсређености и јединичности – мноштва (Шведова 1998: 7, 24, а исп. и Клајн 2000: 69–70).²

¹ Б. Кунцман-Милер износи другачије мишљење по коме именице, глаголи, придеви и сл. означавају предмете радње а заменице не означавају ништа, него упућују на класу референата: на говорника, саговорника, припадност, својство (Барбара Кунцман-Милер 2004: 57–58).

² Овакво рашчлањивање, по Н. Шведовој, одражава степен и структуру човековог знања, па одређености одговара смисао 'знам', неодређености смисао 'знам непотпуно, не до краја или нисам уверен у свом знању', а одричности смисао 'не знам и зато негирам' (Шведова 1998: 7, 24).

Заменица *сам* и показне заменице јављају се у сегменту одређености усредсређеног типа, с тим што заменица *сам* реализује и квантитативно значење јединичности, издвајања, изузимања.

1.1. Заменице образују ограничен скуп са фиксним бројем јединица и, како новија истраживања показују, са системским односима међу њима у мањим групама, нпр.: *овај, њај, онај; који, чији, какав, колики* и др. На лексичком и на синтаксичко-семантичком плану заменице треба представљати типски у оквиру тих мањих група, микросистема и серијала (в. Шведова 1998: 38; Клајн 2000: 69–70 и Кунцман-Милер 2004: 60–62).

1.2. Од општих карактеристика, релевантних за тему рада, навешћемо и оне које су представљене у монографији *О функцији и њироуди заменица* И. Клајна (1985). По овом аутору заменице су граматикализоване речи као и глаголи од којих заостају само по променљивости облика, али не и по сложености морфосинтаксичких функција. Оне су једина врста речи која нема искључиво своју функцију, а њихова употреба је везана за комуникацију, за ситуацију говора, више од било које врсте речи (исп. и Кунцман-Милер 2004: 57–58).³ Имајући, поред осталог све ово у виду, аутор је још пре тридесетак година истакао да би у граматицима требало представити синтаксу заменица, тим пре, што се она, за разлику од глагола, не може представити у синтакси реченице (нав. дело: 6–7, 26).

1.3. У консултованој литератури о заменицама истиче се да су оне хетероген скуп јединица и да би се пре могле објединити као класа него као врста речи, али се истовремено запажа да сваки покушај новог разврставања ових јединица по класама није дао задовољавајуће резултате, не само у смислу хомогенизације издвојених класа него и у смислу отварања нових проблема око сврставања појединих јединица или неких њихових микросистема.⁴ Према свему што је у досадашњој литератури показано, а и на основу сопственог запажања, ми остајемо при традиционалној одређености заменица као врсте речи и поред хетерогености јединица њиховог ограниченог инвентара на плану и морфологије, и семантике, и синтаксе и дискурса/текста. Такође, сматрамо да се њихов опис у граматицима мора проширити и на синтаксички план, како би се утврдиле специфичне карактеристике јединица и микросистема, као и заједничке карактеристике које их обједињују у посебну, јединствену врсту речи.

2.0. У раду ће бити представљене оне карактеристике заменица *сам, -а, -о* и *њо, ово, оно* по којима се оне издвајају као дискурсни маркери граматикализованог типа, што им даје карактер функцијских речи, чије се значење и функција одређују на основу контекста. Основне семантичке и морфолошке карактеристике, на основу којих су углавном представљане заменице у

³ У Граматици Станојчић–Поповић заменице се, супротно од овог става, дефинишу као врста речи чија је главна служба у језику упућивање на лица, ствари и особине, односно на речи које те појмове означавају (Станојчић 2004: 97–101).

⁴ Неки проблеми који се јављају при издвајању и сврставању придевских заменица у посебну врсту/класу речи, у детерминаторе евидентни су у Граматици Мразовић–Вукадиновић (в. т. 2.2.), а на ширем универзалном и теоријском плану, на проблематичност оваквог представљања придевских заменица указао је И. Клајн (1985: 27–36).

граматикама, нису довољни параметри на основу којих се може ова њихова функција представити, и уопште на основу којих се може показати разноврсност функција и значења заменица на синтаксичком и дискурсном плану. Тако су микросистеми заменица у нашим граматицима представљени углавном површно и недовољно, док неке од њих које не формирају парадигму са другим заменичким речима, него се јављају изоловано, као што је заменица *сам*, само су набрајане у оквиру морфо-семантичких типова заменица.

2.1. Међутим, и површни увид у учесталост и разноврсност употребе ове заменице показује да се њен опис мора проширити на синтаксички/дискурсни и прагматички план, тим пре што ни у систему аналога нема велики број јединица којим се њена употреба може заменити. Значења која реализује у контексту са смислом усмерености, заснивају се на квантификацији и детерминацији, што је с једне стране повезује са логичким речима, посебно са партикулама, а с друге, са придевима и придевским заменицама. Ове карактеристике условљавају њене позиције у исказу, тексту и дискурсу, као и њену дистрибуцију, што се једино може представити на синтаксичком, а не на морфолошком плану.

2.2. Заменицу *сам*, *-а*, *-о* Н. Шведова сврстава у одређене заменице које исказују сегменте основног значења заједно са личним, присвојним и одређеним придевским заменицама. За разлику од личних заменица које се одликују одређеношћу, заменица *сам* се одликује и усмереношћу, што јој даје могућност спојивости са личним заменицама: *ја сам*, *ми сам*, *он сам* и сл. (исп. Шведова 1998: 15). По И. Клајну, заменица *сам* налази се на граници између придева и заменица, као и речи: *исти*, *сав*, *цео*, *многи* и др. (Клајн 1985: 27). По морфолошким карактеристикама ова заменица се сврстава у придевске заменице, али за разлику од њих, како ће се у раду показати, реализује и друге функције и позиције у реченици осим атрибутивне, детерминативне која је углавном карактеристична за придевске заменице.⁵ У Граматици Мразовић–Вукадиновић заменица *сам* (308–309), заједно са придевским заменицама, обрађена је у оквиру класе детерминатива кад се употребљава уз именице и личне заменице (Мразовић–Вукадиновић: 1990: 242–255). Детерминативна функција појачавања ове заменице илустрована је примерима: *Сам Петар ми је ово рекао* (Лично Петар...), *Он сам ми је то рекао*; *Говори о самој себи* (нав. дело: 244). Кад се употребљавају самостално ове јединице су представљене као заменице (нав. дело: 308–331), а њихова функција је одређена као замењивање именичких фраза и упућивање на њих, што је, за заменицу *сам*, илустровано примерима: *Сама сам ја изабрала*, *Сам си то хтео*, *Сами смо то одлучили* и др., у којима се, како се у тој граматици истиче, заменица *сам* употребљава само у номинативу у функцији субјекта (нав. дело: 316).⁶

⁵ О разликама у употреби између придева и придевских заменица в. Клајн 1985: 28.

⁶ У другим новијим граматицима ова заменица је само наведена у општим класификацијама. У Граматици М. Стевановића (1975) уз наведену заменицу *сам* дат је пример: *Оставили сте ме сама* (310–311), који потврђује употребу придева *сам*, а не заменице.

2.3.1. Полисемна структура заменице *сам* у Речнику МС представљена је у шест семантичких реализација, семема, сврстаних у два основна значења, док је придевско значење издвојено у посебну тачку, с тим што је у ово значење погрешно уврштено и значење 'без примесе, чист, прави, несумњив', које се по начину реализације ипак пре може приписати заменици *сам* него придеву *сам*, што показују примери из корпуса⁷:

(1) Грофица ... иначе бијаше *сама искреносћ* и *їприродносћ* (Речник МС 5: 96). (2) Купе од њега ... стару краву ... *сама косћ* и *кожа* (Речник МС 5: 619). (3) Она је била *сам ѿочак времена* ... сунчани сат био је у њеној крви (Костић 2001). (4) Сви су ту, *све сам ѿолаћ* из прве буне (Костић 2001). (5) *Све сама ѿмина* и *безнађе* (Костић 2001). (6) Све страшни неразумљиви гријеси, *све само зло* без нужде и смисла (Костић 2001).

2.3.2. Овде бисмо истакли и значење непосредне просторне и временске усмерености које се реализује најчешће у споју са предлошко падежним одредбама места и времена, а што показују следећи примери:

(7) Слон ... рашири мало стражње ноге и помокри се гласно и обилно Авдаги *їпред сам њейенак* (Речник МС 4: 683). (8) Батаљон првог борбеног реда ... и ... батаљон ... пешадијског пука ... нападали су *сам Црни врх* (Речник МС 4: 720). (9) Већ *од самоїа їрвої їрена* као да је показивао знакове ... љубави за љепотом (Речник МС 5: 619). (10) Он је говорио топло *из самої срца* (Речник МС 5: 618). (11) Продру у *само Ваљево* (Речник МС 5: 619).

2.4. Наведена значења су карактеристична по томе што се заменица *сам*, као и већина придева, може јавити и у облику одређеног вида, што показују пр. 9 и 10, као и примери типа: *Све сами дукаїи*, *Личило је на сами рај*, *Одећа од саме свиле*, *Накиї од самоїа злаїа*; *Пред сами Божїћ ...*, *Уочи самої Ускрса*, *Поїео се на сами врх*, *Сачекао исїред самоїа мосїа* и сл. На словенском плану паралелу овакве употребе налазимо у руском језику, у коме су на дијахроном плану облици *сам* и *самый* функционисали као облици неодређеног и одређеног вида исте заменице, што се касније у савременом језику диференцирало у две посебне заменичке лексеме (исп. Урисон 1995: 82–140). Разматрана значења заменице *сам*, маркирана у савременом српском језику и компонентом одређеног вида, у савременом руском језику исказују се заменицом *самый* (исп. Урисон: 1995: 127, 135–136, 137–138 и Шведова 1998: 9–10).⁸

⁷ Примери за заменицу *сам* узети су из Речника МС и Електронског корпуса Ђ. Костића (Костић 2001), а примери за показне заменице само из Костићевог корпуса. У овом корпусу нису употребљавани знаци интерпункције, а у наведеним примерима су, ради јасноће, употребљени према нахођењу аутора овог рада.

⁸ О семантичкој и формалној сличности лексеме *сам* и *самый* у савременом руском језику в. Урисон 1995: 128. За диференцијацију ових лексема у савременом руском језику вероватно је одиграла улогу и разлика на семантичком плану, јер је значење облика *сам* било маркирано компонентом '+ живо' а облика *самый* компонентом '- живо' (нав. дело: 129). У савременом српском језику нема показатеља да је такве диференцијације на семантичком плану било у ранијим епохама, што је, вероватно, поред осталог, утицало не само на то да иста заменичка лексема обухвата сва значења, него се губи разлика у употреби облика неодређеног и одређеног вида (Не може му ни *сами їпредседник државе/ минисїар/ Бої* и сл. помоћи), па и употреба облика одређеног вида. То је, вероватно, и разлог, што овај облик није евидентиран у нашим граматица-

3.0. Заменица *сам* реализује значење истоветности, што јој даје анафорички карактер, док је значење издвајања, јединствености или јединичности приближава логичким речима типа: *само, једино, осим* (исп. Урисон 1995: 82–125). Модални оквир и пресупозиције је чине сличном партикулама. Ове карактеристике заменицу *сам* чине јединственом у систему заменица (исп. нав. дело: 85). За разликовање значења, које је код заменице *сам* контекстуално условљено, веома је важна и њена позиција у исказу, дистрибуција и спојивост.

3.1. Тако детерминативна позиција уз именице и личне заменице, као и функција одредбе сигнализирају реализацију значења издвајања, истицања речи уз коју је заменица употребљена. Ово значење издвајања објекта из мноштва објеката реализује се на прагматичком и метатекстуалном плану.

3.1.1. На прагматичком плану издваја се објекат по значају за самог говорника, независно од структуре самог исказа, нпр.:

(12) *Сам аутор ...* био је прави паша, најбогатији син Енглеске (Речник МС 4: 369). (13) *Сам Косиур* је типска грчка варош у којој се губи ... турска мањина и сасвим незнатан број полупогрчених Срба (Речник МС 4: 664). (14) *Сам закон [је]* саздан на другим основама (Речник МС 4: 219).

3.1.2. У другом случају, на метатекстуалном плану, та важност је ослабљена, а важност објекта остварује се да би се истакла неочекивана тема исказа, што показују примери типа:

(15) Он пере. *Сам мојор* је заурлао (Костић 2001). (16) *Ајнишајн* се *сам* у више махова одлучно ограђивао од таквих покушаја (Костић 2001). (17) Но, *сама* је *кућа* била готово пуста (Костић 2001). (18) *Сам њоложај* који је Србија заузела ... налагао јој је неку врсту демонстративног преоружавања (Речник МС 4: 966).

3.1.3. Иако се значење заменице *сам* у оба случаја може записати: *сам X* (исп. Урисон 1995: 86–87, 90), разлике се испољавају у модалном оквиру исказа. У првом случају у модалном оквиру се реализује прагматичка компонента 'важно за говорника', која се у другом случају десемантизује у метатекстуални компоненту 'важно за организацију исказа'. У случају реализације прагматичке компоненте говорник издваја X-а из мноштва, јер је за говорника важнији од осталих, што показују и следећи примери: (19) Та пустошна студен додирну и *само срце* (Костић 2001). У случају реализације метатекстуалне компоненте, заменица *сам* маркира неочекивани, нетривијални избор теме реченице, при услову да се објекат истакнут заменицом *сам* као тема реченице у ближег предтексту не јавља ни у улози теме ни у улози реме. То показују и примери типа: (20) Њу је морао да докрајчи *сам Радекић* (Костић 2001). И у једном и другом случају, да би се реализовао потпуни комуникативни садржај, употреба заменице *сам* је обавезна.

ма ни у консултованој литератури. Међутим његово постојање потврђује тип промене придева одређеног вида, што је на морфолошком плану евидентно у облицима мушког рода.

4.0. У реченици се као квантификатор заменица *сам* јавља у функцији модификатора глагола. Значење се може представити: *X сам Р*. У исказу са заменицом *сам* нова информација није да неко обавља радњу, него да он то чини самостално, при чему значење исказа може варирати у смислу: '*сам ХР* (нико други уместо *X-а*)' са модалним оквиром оповргавања пресупозиције слушаоца о правом вршиоцу радње и у смислу: '*X сам Р* (нико не помаже *X-у*)' са модалним оквиром оповргавања опште пресупозиције о радњи и вршиоцу радње.

4.1. Први случај, у коме спојивост заменице и глагола није семантички ограничена, илуструју примери типа:

(21) Нитко ... није *сам бројио* новце, већ је само судио одока (Речник МС 4: 56). (22) Нека он *сам каже* своје име! – опази учитељ (Речник МС 4: 144). (23) *Точи* и *сам* шта се стидиш (Костић 2001). (24) *Ошворио је* професор *сам* (Костић 2001).

4.2.0. У другом случају, у коме је спојивост заменице семантички ограничена на глаголе са општом пресупозицијом о неопходној помоћи или утицају у вршењу радње, збивања и сл., јавља се двојаки носилац предикације.

4.2.1. У типичној ситуацији то је учесник са обележјем '+ хумано', а у другом са обележјем '- живо и - хумано'. Типични случај илуструју примери:

(25) Она би вуну *сама њрала, њребенала* ... прела... па сновала и од тога ткала красне ћилиме (Речник МС 5: 908). (26) Откако је остао без свог цариградског лекара Тахир-бег *је сам видао и њревијао* своје ране (Костић 2001). (27) Он *сам њнесе* ствари (Костић 2001).

4.2.2. У истом значењу и функцији ова заменица употребљава се, како је истакнуто, и у ситуацији у којој су носиоци предикације именице са значењем ствари, предмета и апстрактних појмова:

(28) Здрава здравцата пушка ... *њришње* баш *сама* (Речник МС 5: 982).

(29) Снага вере и воље *сама је у сњању да* и од најобичнијих људи *нањрави* достојне сатруднике на великом народном делу (Речник МС 5: 655). (30) Овај курвин ауто *сам је сњао* (Костић 2001). (31) Рука *се сама маши* чашице (Костић 2001).

4.2.3. Примери у друга два блока показују да заменица *сам* реализује значење модификације глагола и у ситуацији када се очекује нечија помоћ субјекту радње или нечији утицај на збивање, стање. Нова информација није да неко обавља радњу, него да он то чини самостално, без ичије помоћи утицаја, при чему се уз асерцију 'нико не помаже *X-у Р*' у модалном оквиру исказа оповргава нека општа пресупозиција о радњи *Р* (и њеном вршиоцу *X*), заснована на прототипичној ситуацији помоћи односно узроковања, изазивања када су у питању неживи учесници ситуације.

4.2.4. У првом блоку примера реч је о томе да '*нико не Р уместо X-а*', а другом и трећем блоку примера имамо ситуацију да '*нико не Р заједно са X-ом*'. При томе, компонента оповргавања потенцијалног мишљења о томе ко се јавља субјектом *Р*, представља спону између ова два значења, чији се смисао 'упркос очекивању' реализује у модалном оквиру исказа.

5.1.0. У примерима типа: (32) *А што си ти увек тако измичав на богатство? Сам си из имућне куће* (Речник МС 4: 415), своју употребу заменица *сам* заснива на значењу истоветности субјекта различитих радњи. Њу показују и следећи примери из корпуса:

(33) *Учила га [синчића] свему ... Сама му је претходила* примером (Речник МС 5: 77). (34) *Дружио се с најмодернијим писцима и сликарима у својој младости, па је и сам сликао и писао*, али само за себе (Костић 2001). (35) *Момчило је видео* да га младић искрено цени и воли и *сам га је заволео* (Костић 2001). (36) *Свезао је* рукама кољена *па и сам шутио* (Костић 2001).

Обавезну употребу заменице у примерима овог типа илуструје и пример: (37) *Уча рече* Гвоздену да построји чете, *а сам њође* да разгледа положај (Костић 2001).

5.1.1. Синтаксичка улога заменице *сам* у примерима наведеног типа заснива се на истоветности субјекта радње у две различите ситуације, при чему се заменица *сам* може заменити личном заменицом: *сам му је претходила* са *она му је претходила*, *сам ја је заволео* са *он ја је заволео* и сл. Заменица *сам* у овом случају маркира чување фокуса на раније изабраном објекту. Остављајући дани објекат у фокусу говорник истиче његову важност. Значење се може записати: *X P*, *сам Q*. Употреба заменице *сам* у овом случају је умесна само ако ситуација '*X Q*' у неком смислу одговара ситуацији '*X P*', као што потврђује већина примера, или обрнуто, ако је довођење у везу тих ситуација неочекивано, што показује издвојени пример (37).

5.1.2. Оваква употреба заменице *сам*, по Н. Шведовој, реализује се на плану широког круга смисла и функција општих заменица, при чему заменица *сам* преузима на себе функцију дискурсног маркера повезаности и супротстављених делове текста, са значењем различитих поступака једног истог субјекта, од којих један, пратећи умањује улогу другог. У овим примерима заменица *сам* доприноси да се схвати прави смисао исказаног садржаја (исп. Шведова 1998: 36). Овакво довођење у везу различитих ситуација подржано је контекстом, а значење сличности/несличности ситуација исказује се саставним везницима, а не заменицом *сам* (исп. Урисон 1995: 91–92). На синтаксичком плану ова употреба заменице *сам* у позицији субјекта маркирана је и употребом везника *и* или *а*, па сложену реченицу чије клаузе повезују наведени везници, осим значења истоветности субјекта, обједињује и идеја повезивања две ситуације.

5.2. Заменица *сам* маркира и контекст у коме се реализује истоветност ситуација, али са различитим субјектима. Та истоветност није објективна, него је установљује говорник, који упоређујући ситуације уочава да се са субјектима дешавају исте промене, при чему се у фокусу пажње говорника налази само субјекат маркиран заменицом *сам*. Истоветност ситуација и различите субјекте не исказује заменица *сам* него везник *и*, што је евидентно у сложеној реченици, типа: (38) *Поезија [је] стара као човечанство* и истовремено *млада као и само оно што је младо* (Костић 2001). Оваква везана употреба заменице *сам* и везника *и* у простој реченици сигнализира да је

њеном актуелизованом садржају претходила друга са истим садржајем али са различитим субјектом, што показују следећи примери:

(39) *Арисџошел ... постаје у том питању и сам њолиџичар* (Речник МС 4: 456). (40) *Краљ је и сам тронут наредио да кочија иде кораком* (Костић 2001). (41) *И сам сам био за њо да се укине кметство* (Костић 2001).

6.1. Следећи круг значења заменицу *сам* сврстава у кванторске речи. У примеру типа: *Иван је њобедио и самој Милана*, аналогом заменице *сам* јавља се партикула *чак*. Компонента 'упркос очекивању', реализована у модалном оквиру исказа, повезује ово значење са значењем у коме ова заменица реализује функцију модификације предиката (в. т. 4.0. до 4.2.4), а карактерише га блокирани спој са интензификаторском партикулом *и/ни*, што показују примери:

(42) *Ђаво га однео ако и лажу за ту Влашку ... нека буде и што друго па нека буде и сам зајвор*, главно је да се живи (Костић 2001). (43) *Други ништа не њримерују*, изгледа, *ни сам Веса* (Костић 2001). (44) *И сам Давна*, за кога турски свет није имао тајни, *њиџао се* понекад у чуду где је везир пронашао ову необичну тевабију (Костић 2001).

6.2. На квантификативном значењу издвајања заснива се и детерминативна употреба заменице, при чему издвојени објекат говорник сматра изузетним, најважнијим. Примери:

(45) *У томе је стигао и сам њресџолонаследник* (Костић 2001). (46) *Милун ... прети ... да ће тужити ... капетана самом минисџу* (Речник МС 5: 619). (47) *Да ми сам Госџод друкчије каже, е валај би се ... порошкали и виђели ко остаје на биљегу* (Костић 2001). (48) *Звуче као да их је некада изрекао сам млади Иџо* (Костић 2001). (49) *Његову хумку само небо* понекад озари својом светлошћу (Костић 2001).

7.0. Различита значења и функције заменице *сам* не повезују смисаоне инваријанте, што је карактеристично за пунозначне полисемичне речи, јер су њена значења веома удаљена. Ипак закономерност ланчаних прелаза, који се остварује смислом усмерености, издвајања, обезбеђује и семантичко јединство ове заменице. И по овим својим особинама заменица *сам* је слична функцијским речима (исп. Урисон 1995: 92–93).

7.1. У свим представљеним случајевима заменица *сам* реализује деиктичко значење типа усмерености, усредсређености на одређено лице, предмет, појаву и појам чиме се фокусира, истиче, наглашава важност његове улоге у реализацији комуникативног садржаја било са прагматичког становишта било са становишта регулације комуникативне структуре текста/дискурса. Она, као и друге фокусне јединице, није носилац информације пропозиционог садржаја, него актуелизује издвојени садржај и модификује пропозицију, реализујући модалне и пресупозитивне компоненте, чији је смисао условљен ситуацијом, контекстом. Њена функција се на формалном плану исказа реализује као функција модификације или детерминације, што јој даје карактеристике конгруентних лексичких јединица, на основу чега се у граматикама сврстава у придевске заменице.

8.0. Граматикализован начин актуелизације издвојених садржаја или сегмената текста, као и регулисање његове структуре, повезује ову заменицу са другим деиктичким заменицама, а овом приликом имаће се у виду повезаност са супстантивизираним неутрумским облицима показних заменица *што*, *ово*, *оно*, од којих је нарочито евидентна учесталост употребе заменице *што*.

Њихова значења и употребу у идентификационим и упитним реченицама показују примери типа:

(50) Нек пале, све су оно турске куће (Костић 2001). (51) А овај овде *ово* је шеф, мој шеф (Костић 2001). (52) Револвер, бомба, експлозив, *што* је оно што сте ви научили (Костић 2001). (53) Шта ли је он *што* урадио? Да ли је сурвао степениште? (Костић 2001). (54) Али *ово* није пас из мог детињства (Костић 2001). (55) „Биће *што* црвен ауто“, рекао је (Костић 2001). (56) Ама, ко нам је *оно* причао? (Костић 2001). (57) Чије је *што* време? (Костић 2001).

8.1. Деиктична употреба усмереног, усредсређеног типа заменице *сам* и заменица *што*, *ово*, *оно* заснива се на комуникативно-прагматичком односу, а не на граматичком, синтаксичком односу, што им омогућава да као дискурсни маркери врше функцију тематско-рематске актуелизације садржаја било да се употребљавају као зависни чланови именске синтагме (заменица *сам*), било као самостални чланови исказа, текста/дискурса (заменица *сам* и неутрумски облици показних заменица). Деикса⁹, иначе, представља битно обележје заменичних речи, при чему се испољавају неке њене заједничке, специфичне карактеристике у случају деиксе усмереног, усредсређеног типа. Она се код заменице *сам* реализује као унутрашња деикса ендофоричног типа, а код неутрумских облика показних заменица као демонстративна, спољашња деикса егзофоричног типа. Усмерена деикса и у једном и у другом случају реализује се у карактеристичној позицији ових заменица, у нарочитом типу упућивања и у карактеристичном садржају на који се упућује, било да је тај садржај реализован у виду антецедента, учесника ситуације, што је случај са заменицом *сам*, било у виду саме ситуације (неутрумски облици показних заменица).¹⁰ Ове заменице, као и све друге, како је запазила Н. Шведова, обезбеђују меру разумљивости семантичког садржаја и посебан смисао сваке појединачне реченице, после свих предикативних условљености структуре и неминовне контаминације значења појединих њених делова. Оне, осим што чувају општи смисао одређености и усмерености, имају улогу индивидуализације језичког смисла. Ова индивидуализација, поред осталог, може се остваривати и посредством узајамног деловања заменичних речи, од којих једна указује на одређеност, а друга уводи смисао изузимања појединачног из бесконачног мноштва 'одређености' (исп. Шведова: 37–38). То показује и зависност детерминативног типа заменице *сам* у споју са личним

⁹ Деикса, по И. Клајну, обухвата демонстративно указивање на предмете и појаве или упућивање на појмове у мислима, на денотате (спољашња деикса или егзофора) и анафоричко указивање на антецедент, речи у контексту (унутрашња деикса или ендофора). Ендофора се дели на анафору, којом се упућује на сегмент из претходног текста – антецедент и катафору, којом се упућује на сегмент наредног текста, постцедент (Клајн 1985: 40–43).

¹⁰ О функцијама ендофоричких заменица в. Клајн 1985: 51–52.

заменицама, као и зависност упитно-односних заменица и неутрумских облика показних заменица:

(58) *Ja sam* пођох с мојим пашалуком (Речник МС 4: 369). (59) Више неће *он сам*, лично, помаћи прстом да је [продају] остваре (Речник МС 4: 673). (60) *Што оно* говори Доље? (Костић 2001). (61) *А каг је што* било? (Костић 2001).

8.2. Типична анафоричка функција показних заменица и заменице *сам* одликује се слагањем у роду и броју са именицом, антецедентом. Ово слагање је само помоћно средство да се идентификује актуелизована референција с обзиром на већи број могућих антецедената у претходном тексту (Клајн 1985: 46). Заменица *сам*, без обзира на то да ли се јавља као зависан члан именске синтагме или као самостални члан исказа, задржава конгруенцију не само да би маркирала актуелизовани антецедент, него и да би сигнализирала одређени, ендофорични, унутрашњи тип деиксе, код кога се у позицији антецедента налазе актанти, учесници ситуације означени именицама или личним заменицама. Међутим, неутрумски облици показних заменица управо својим неконгруентним обликом сигнализирају тип деиксе спољашњег, егзофоричног типа у актуелној комуникативној ситуацији, у којој се или демонстративно показује на предмете и појаве или се упућује на појмове у мислима, на денотате.

9. Неутрални супстантивизирани облици демонстративних заменица *што*, *ово*, *оно* своје деиктичко значење реализују у оквиру смисла основне заменице *што*, када се тај смисао односи на целу ситуацију: *То* не бива, Чула се нека бука ... *што* долази воз у станицу; Прошло је *шоме* тридесет година; Ти не смеш *што* и сл. (исп. Шведова 1998: 27). Ова њихова чисто деиктичка функција, осим указивања на предмете, појаве или појмове, одликује се просторном и временском деиксом, чиме се усмерава пажња не само на учеснике ситуације, него и на ситуацију са просторним и временским координатама. Оваква неререференцијална, демонстративна употреба показних заменица обезбеђује им независну синтаксичку позицију карактеристичну за именице и именичке синтагме, чиме се укида и њихов зависан, конгруентан однос према сегментима на које указују, што се на морфолошком плану регулише неутрумским, супстантивизираним облицима показних заменица. Синтаксички независан статус неутрумских облика показних заменица у овим ситуацијама, реализован често као субјекатска позиција исказа, није условљен његовом предикатно-аргументном структуром, односом, него структуром текста/дискурса и односом учесника према актуелизованој ситуацији. Зато се њихов статус, по нашем мишљењу, не може дефинисати синтаксичком функцијом на синтаксичком плану него комуникативном функцијом на дискурсном/текстуалном плану. То је и разлог, како сада видимо, да досадашњи покушаји дефинисања ове њихове функције на синтаксичком плану, уз сву аргументацију засновану на синтаксичким правилима, чини се, нису дали позитивне резултате (в. Клајн 2000: 76–87 и Ковачевић 2006: 103–113).

10. На основу свега изнетог о статусу придевских заменица *сам* и неутрумских облика показних заменица у субјекатској позицији, можемо закључити следеће:

Субјекатска позиција неутрумских облика показних заменица и заменице *сам* представља маркирану употребу и изузетак са становишта типичних карактеристика придевских заменица, али са становишта општих карактеристика типичних заменичних речи (личних и именичких заменица) ова позиција потврђује опште правило и иде у прилог традиционалног схватања о општим заједничким карактеристикама заменичних речи и њиховог издвајања у јединствену, посебну врсту речи. Проблематизовање овакве и сваке друге нетипичне употребе заменичних речи појединих микросистема оправдано је са становишта оних карактеристика на основу којих су ти системи установљени, па и изнесене аргументације у њиховом представљању не могу се методолошки доводити у питање. Међутим, у контексту општих, заједничких карактеристика заменица како на синхроном тако и на дијахронном плану, требало би преиспитати валидност изнесених аргумената и закључака.

Кључне речи: заменице, придевске заменице, показне заменице, неутрумски облици показних заменица, општи смисао, смисао одређености усмереног типа, квантитативно значење, семантички статус заменица, синтаксички/дискурсни статус заменица, комуникативни статус заменица, деикса, ендофора, егзофора, анафоричко упућивање.

ИЗВОРИ

- Костић 2001:** Костић, Ђ., *Електронски корпус српског језика*, Институт за експерименталну фонетику и Лабораторија за експерименталну психологију Филозофског факултета у Београду.
- Речник МС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, књига IV, 1971 и V, 1973, Нови Сад.

ЛИТРАТУРА

- Клајн 1985:** Klajn, I., *O funkciji i prirodi zamenica*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija. knj. 7, Beograd.
- Клајн 2000:** Клајн, И., *Лингвистичке студије*, Београд, 55–75, 76–87.

- Ковачевић 2006:** Ковачевић, М., О једној специфичној синтаксичко-семантичкој употреби лексеме *ѿо*, *Научни сасѿанак слависѿа у Вукове дане* 35/1, Београд, 103–113.
- Кунцман-Милер 2004:** Kunzmann-Müller, В., Опис заменица у новијој српској граматографији, *Научни сасѿанак слависѿа у Вукове дане* 33/1, Београд, 55–65.
- Мразовић–Вукадиновић 1990:** Mrazović, Р., Vukadinović, Z., *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Станојчић 2004:** Станојчић, Ж., Поповић, Љ., *Грамаѿика срѿскоѿа језика*, Београд.
- Стевановић 1975:** Стевановић, М., *Савремени срѿскохрваѿски језик I*, Београд.
- Урисон 1995:** Урисон, Е. В., Словарная статья местоимения САМ: проблемы описания лексической многозначности, Словарная статья местоимения САМѿИ: лексическая система языка и диахрония, *Теоретѿическая линѿвистѿика и лексикоѿраѿия: оѿѿѿѿы сисѿемноѿо оѿисания лексики*, Москва, 82–140.
- Шведова 1998:** Шведова, Н. Ю., *Местоимение и смысл*, Москва.

Stana Ristić

SOME ASPECTS OF THE GRAMMATICAL AND SEMANTIC STATUS
OF PRONOMINAL WORDS

(exemplified by the pronoun *sam*, *-a*, *-o* and by the demonstrative pronouns *to*, *ovo*, *ono*
in the neutral gender)

Summary

The analysis of semantic and syntactic/discursive properties of the pronoun *sam*, *-a*, *-o* and the demonstrative pronouns *to*, *ovo*, *ono* in the neutral gender has shown that pronouns are grammaticalized units which, apart from conveying general senses, serve to establish semantic coherence on the syntactic and textual/discursive level. The general sense is realized in language use as a contextually-bound meaning that can be determined on the basis of its position in the utterance, its distribution and collocability. General semantic and morphological properties of pronouns, which formed the basis for their being presented solely on the morphological level in our grammars, are neither sufficient nor the only valid parameters for explaining and describing a wide range of realizations of their meanings and functions, which are grammaticalized on the syntactic and textual/discursive level. For this reason, the pronoun, like other function words, should be presented as not only a morphological linguistic unit, but as a syntactic one as well, both in grammars and in scientific investigation.